

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 218

TARTIŞILAN DEĞERLER AÇISINDAN TÜRKİYE

(Sempozyum 17-18 Haziran 1995)

Düzenleyen

TÜRK OCAKLARI GENEL MERKEZİ
TÜRKİYE İLAHİYATÇILAR BİRLİĞİ VAKFI
DİNLER TARİHİ DERNEĞİ

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Demirbaş No:	47000
Tasnif No:	956.004 TAR-D

ANKARA 1996

Osmanlı Devleti'nde Dinî İdare Şeyhülislamlık

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fak. Öđrt. Üyesi

Yüzyıllar boyunca İslâm ülkelerinde devlet okullarına hoca, mahkemeler kadı, vilayetlere müftü tayinleri “*Kadı ul-Kudaf*” veya “*Kadıasker*” denen devlet başkadıları tarafından yapılırdı. Diğer bir ifade ile İlmiye Sınıfı'nın, yani Diyanet, Adliye ve Maarif teşkilatlarının başkanı Kadı ul-Kudat veya Kadıasker idi. Türklerde Kadıasker deyimini kullanılmıştır. Günümüz ifadesi ile “*Bakanlar Kurulu*” diyebileceğimiz Divan toplantılarına İlmiye Sınıfı adına Kadıasker katılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş zamanlarında ilmiye sınıfının başı başkent kadısıydı. Devletin büyümesi, işlerin çoğalması dolayısıyla Sultan I. Murad Başkent Kadısına “*Kadıasker*” ünvanını verdi. Devletin daha da büyümesi, imparatorluğa dönüşmesi üzerine Fatih Sultan Mehmet Kadıaskerliği Rumeli ve Anadolu olmak üzere ikiye ayırdı. Bu durum 1574 yılına kadar devam etti⁽¹⁾.

Fetva yetkisi ise Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında diğer İslâm ülkelerinde görüldüğü gibi bir makamın elinde değildi. Fetva verecek kişide yalnız bilimsel yeterlik aranırdı. Halk veya idareciler sorunlarını ilim ve sağduyusuna güvendikleri medrese hocalarına veya kadılara sorar ve “*Fetva*” diye bildiğimiz dini hüküm ve değerlendirmeleri alırlardı. Halkın veya resmi makamların sorularını cevaplayan özel bir görevli, resmi bir müessese, makam, memur yoktu. Nitekim Osman Gazi dinî sorunlarını kayınpederi Şeyh Edebali'ye, onun ölümünden (1325) sonra da Dursun Fakih'e soruyor, fetva alıyordu. Biri tarikat şeyhi, diğer medrese müderrisi idi⁽²⁾.

II. Murad devrine gelindiğinde de durum pek farklı değildi. Devletin başkent dışındaki bölgelerinde halkın fetva ihtiyacını müderrisler ve ka-

(1) Kaydu, 1972, 7; Uzunçarşılı, 1965, 87.

(2) Rescher, 1927, s. 1.

dılar karşılıyordu⁽³⁾. Manevî otoritede bir birlik yoktu. Bu boşluğun ve dağınıklığın nasıl bir tehlike doğurduğu Ankara Savaşı sonrası yakından görülmüştü. Çelebi Mehmed zamanı gibi, siyasi buhranların yaşandığı devirlerde fiilen şahit olundu. Bu sebeple II. Murad siyasi konularda, özellikle Müslüman Beylikler ve halkla ilgili önemli icraatlar öncesi içte ve dışta meşhur İslâm âlimlerinden fetvalar almayı ihmal etmedi⁽⁴⁾. Bazı icraatlarının toplum vicdanındaki dini-ahlâkî değerlendirmeleri dikkate almanın gereğini ve faydelerini gördü. Manevî otorite boşluğunun sıkıntılarını yaşadı. Bu sebeple bilhassa siyasi konulardaki fetvalarda çok sesliliğe meydan vermeyecek, devletin ihtiyacı olan birliği teşvik edecek manevî otoritenin temsilcisi bir fetva müessesesine ihtiyacı hissetti. Muhtemelen tohumunu da atmış olmalıdır. Ancak elimizde bu konuda kesin bir delil yoktur.

Fetva makamının fiili ve hukuki kuruluşuna ilk olarak Fatih Sultan Mehmed'in Kanunnamesi'nde rastlıyoruz. Devletin yeniden yapılanması ve idarî ıslahat faaliyetleri içinde fetvanın da ele alındığını, hukukî bir şahsiyet kazandırıldığını, Başkent Müftüsü'ne devlet protokolü içerisinde sadrazamdan sonra ilk sıranın verildiğini görüyoruz⁽⁵⁾.

Başkent müftüsünün bir tek görevi vardı. O da dini ve dünyevi meselelerde fetva vermektir. İçtihat makamının temsilcisi idi. Halkın özel meseleleriyle ilgili fetva isteğinde hiç bir sınırlama yoktu. Ancak devlet işleri ile ilgili konularda soru sorma ve fetva isteme hakkı yoktu. Onu sadece devletin ileri gelenleri, resmi makam sahipleri sorabilirlerdi⁽⁶⁾.

Başkent müftülerinin, daha sonraki isimleriyle şeyhülislamın görevlerini sürdürdükleri bir makam binaları, hizmet binaları yoktu. İmparatorluk içinde padişahın sonra ikinci üst makam sahibi olmalarına rağmen görevlerini kendi özel konutlarında sürdürürlerdi. Görev değişikliğinde Fetva Makamı yeni Şeyhülislâm'ın evi olurdu. Sık sık şeyhülislam değişikliklerinin olduğu gerileme devrinde halk Şeyhülislâmlığı bulmakta çoğu kez güçlük çekerdi. Devletin diğer hizmetleri için sabit binaları olduğu halde, Şeyhülislâmlara belirli bir binanın tahsis edilmemesini fakirlik veya önemsememekle açıklamak mümkün değildir. Onun halkın içinde yaşaması, tarikat şeyhleri, medrese hocaları gibi halktan kopmaması isteniyor olmalıdır. O kamuoyunu, halkı, sağ-

(3) Kreutel, 1959, 131 v.d. Mehmet Neşri, 1957, s. 547.

(4) Öztuna, 1963-67, C.III, 137, 170; Kaydu, 1972, 25-27.

(5) Kanunname-i Ali Osman, MTM, C. 1, s. 10; Kaydu, 1972, 29.

(6) Uzunçarşılı, 1965, 198.

duyuyu temsil ediyordu. En azından bu mesaj verilmek isteniyordu. Kadıaskerlerin amiri olmasına rağmen, onların meşgul olduğu bürokratik işlerden uzak tutuluyordu.

İhtilafli meselelerde ise en son söz ve karar hakkı ona aitti. Mahkemeler arası ihtilaflarda da içtihat ve fetva hakkı onundu. Onun fetvası yanında diğerlerinin görüşleri geçersiz sayılırdı.

Ancak ilmiye sınıfı üst düzey tayinlerinde sadrazamın teşkilatı iyi tanıyamaması ve bilimsel yetersizliği sebebiyle bazı şikayetlerin ve hoşnutsuzlukların hissedilmesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman dürüstlüğüne ve dirayetine güvendiği Şeyhülislamı, Ebu Suud Efendi'yi 1564 yılında ilmiye sınıfı üst düzey tayinleriyle görevlendirdi⁽⁷⁾. Böylece Şeyhülislâm sadece ilmiye sınıfının şeref başkanı, manevi başkanı değil, maddi başkanı, fiili başkanı da oluyordu. Daha önce Sultan Yavuz Zembilli Ali Efendi'ye aynı görevi teklif etmişti ama o, gerektiğinde kadılık yapmak zorunda kalabileceği endişesiyle bu teklifi kabul etmemişti⁽⁸⁾. Ebu Suud Efendi kadıaskerlikten bu göreve getirildiği için bu teklifi geri çeviremedi. Fetva hizmetleri tüm zamanını alırken bu görevin kendisi için "yük" olduğunu ifade ederek isteksizce kabul etti⁽⁹⁾. Bu görev değişikliği ile Kanuni sadrazamın dost akraba kayırmalarını önlemeğe çalışıyordu⁽¹⁰⁾.

Şeyhülislamın fetva hizmeti yanında icraatla da görevlendirilmesi onu maddi bakımdan da ilmiye sınıfının başı yapmıştı ama, İmparatorluğun duraklama ve gerileme devirlerindeki idari sarsıntılardan onlar da nasiplerini aldılar. Artık şeyhülislamı hayatlarının sonuna kadar ve sağlıkları el verdiği ölçüde makamlarında kalmak yerine, makamlarının manevi otoritesini korumak yerine sıradan devlet memurları gibi tayin veya görevden alınmaya başladılar. Yükselme Devrinde 20-30 yıl ortalama makamlarında kalırken, bu süre ortalama üç-dört yıla düştü. Hatta makamında 3 saat kalanlar, idam edilenler dahi oldu. Manevi otoriteleri artık milletin gönlünde değil, kanununun paragrafları arasında kaldı⁽¹¹⁾.

Diğer yönden ise, Şeyhülislam imparatorluk içinde yayılan geniş ilmiye sınıfının maddi ve manevi başı oluyordu. Padişaha ve sadrazama karşı tüm inananların temsilcisiydi. Yalnız devletin resmi mezhebi olan Hanefi hakimleri değil, Şafii, Hanbeli, Maliki mezheplerinin çoğunlukta

(7) Uzunçarşılı, 1965, 176, v.d.

(8) Recher, 1927, 190.

(9) Uzunçarşılı, 1965, 179.

(10) Uzunçarşılı, 181.

(11) Kaydu,30-33, 103.

buldukları bölgelere bu mezheplerden hakimler de tayin ediyordu⁽¹²⁾.

Osmanlı Devleti'nde cami ve medrese gibi ibadet ve eğitim hizmetlerine katkıda bulunan diğer bir kuruluş da tekke ve zaviyeler idi. Bağlı oldukları tarikatlar da ilmiye sınıfı içinde yer alıyordu. Bu sebeple ülke içinde yaygın ve etkili tarikatlar olan Mevlevi ve Bektaşî Başşeyhleri yani Reis ul-Meşayih'leri de Şeyhülislam tarafından tayin edilirdi⁽¹³⁾. Bu onlara gösterilen itibarın göstergesiydi. Diğer tarikat şeyhleri ise Kadıasker tarafından atanırdı⁽¹⁴⁾. Şeyhülislamlar genelde tasavvufa zühd ve takva yolu olarak sempatiyle bakmışlardır. Ancak tasavvuf adı altında Kur'an'a muhalif davranışlarda bulunanları tasvip etmemişlerdir. Bazı şeyhülislamlar tarikat meşreplidirler⁽¹⁵⁾.

Ülke içinde manevi saygınlığı olan diğer bir grup, Seyyid ve Şeriflerdir. Yani Peygamberimizin soyundan gelenler. Bunların devletle bağlantısı ilmiye sınıfı içinde sağlanıyordu. Üst düzey sorumluları ve idarecileri olan Nakıb ul-Eşraflar Anadolu veya Rumeli Kazaskerliği'ne kadar yükselmiş, devlet tecrübesi olan emekli seyyid ve şerifler arasından şeyhülislam tarafından atanırdı⁽¹⁶⁾.

Buraya kadar açıkladığımız hususlar meşihat dairesinin genelde bilinen vazife ve salâhiyetleridir. Bir de her nedense kendi tarih kitaplarımızda pek sözü edilmeyen, üzerinde durulmayan topluluklar var. İmparatorluğun gayr-i müslim tebası ve cemaat başkanlarının tayinleri. Bunlar da dolaylı olarak ilmiye sınıfı içinde sayılıyor ve liderlerinin tayinleri Anadolu Kadıaskeri tarafından yapılıyordu⁽¹⁷⁾. Devlet protokolündeki yerlerinin Anadolu Kadıaskerinin altında tutulduğu görülüyor. Başında şeyhülislamın bulunduğu ilmiye sınıfı müslim ve gayrimüslim ülkenin manevi sınıfını kendi çatısı altında topluyor ve devletin düzenli ve teşkilatlı gözetimi altında tutuyor.

Gayrimüslim liderleriyle doğrudan doğruya şeyhülislamın ilişkisi görülüyor. Bununla birlikte gayrimüslim ilmiye sınıfına da saygı gösteriliyor. Aksi davranışlar şeriata aykırı görülüyor⁽¹⁸⁾. 1703 yılında Ermeni Patriği Avlettis Katolik tebaya adaletli davranmadığı için uyarılıyor

(12) Kaydu, 59-63.

(13) İbn ül-Emin Mahmud Kemal Tevcihat Vesikaları, Başbakanlık Arşivi, İstanbul Nr. 2077, 2078; Gibb and Bowen, Bd. II, 193.

(14) Uzunçarşılı, 179; Kaydu, 60.

(15) Kaydu, 98-100.

(16) Kaydu, 16; Uzunçarşılı, 166 v.d.

(17) Hammer, 1815, s. 379; Kaydu, 8.

(18) Hammer, GOR, VII, 89, v.d.

ve Sadrazam Patriği hapseddirtiyor. Bunu haber alan şeyhülislam devreye giriyor, sadrazamla görüşerek patriği serbest bırakıyor⁽¹⁹⁾. 1672'de Patrik Porthenius Şeyhülislamı ziyaret ediyor, fetva alıyor. Verilen fetva ile bir süre Müslümanların gayrimüslimlerle evlenmeleri, melez nikâh yasaklanıyor⁽²⁰⁾.

İlmiye sınıfı merkezinin bir yerde toplanma faaliyeti ise 19. yüzyıl başında olmuştur. 1826 yılına kadar Meşihat dairesi Şeyhülislâmların kendi konakları idi. Belirli bir binaları yoktu. Ancak fetva makamı dışındaki birimlerin kendilerine has hizmet binaları vardı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması üzerine Ağa Kapısı'nın ismini unutturmak için II. Mahmud bu askeri binayı Şeyhülislâmlığa tahsis etti⁽²¹⁾. 19. yüzyıl sonlarına doğru kadıaskerler ve ilmiye sınıfının diğer birimleri Meşihat Dairesi'ne taşındı ve tüm ilmiye sınıfı aynı binada toplanmış oldu⁽²²⁾.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde başkent Ankara'ya taşınması üzerine meşihat binası İstanbul Müftülüğü'ne tahsis edildi. Koca binanın boş kalan bir kısmına da bir okul yerleştirildi. Ancak 1927 yılı kışında okulda başlayan bir yangın tüm meşihat binası ve yaklaşık 6 asırlık arşiv ve kütüphanelerini kül ve duman etti. Bu sebeple meşihat teşkilatı, ilmiye sınıfının birimleri ile ilgili teferruatı öğrenebileceğimiz bilgi kaynaklarımız da yok oldu. Müslim ve gayrimüslim diğer din ve mezheplerle, tarikatlarla idari ilişkiler ve mahiyetleri konusunda bilgilerimiz çok sınırlı kalıyor. Muhafaza edilen azınlık arşivlerinde konuyu gayrimüslimler açısından aydınlatabilecek belgeler bulunabilir.

Netice: Şeyhülislâmlık teşkilatı imparatorluk içinde yaşayan tüm inançları, mezhepleri ve tarikatları kendi bünyesinde topluyor, gözetim ve denetimi altında tutuyordu. Devlete muhatap olabilecek cemaat liderlerini kendisi tayin ediyordu. Ehil olmayan kişilerin manevi liderliklere getirilmelerine mani oluyordu. Hiçbir cemaati boşlukta, lidersiz bırakmıyordu. Milli ve manevi birliği korumaya özen gösteriyordu.

(19) Hammer, GOR, VII, 56.

(20) Hammer, GOR, VI, 284.

(21) Uzunçarşılı, 208.

(22) Uzunçarşılı, 199.

Bibliyografya

Hammer, Joseph von, Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 1-8, Wien 1827-1832.

Hammer, Joseph von, Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches Bd. 2, Wien 1815 (Nachdruck, Hildesheim, 1963).

İbn ül-Emin Mahmud Kemal, Tevcihat Vesikalari, Başbakanlık Arşivi, İstanbul.

Kanunname-i Ali Osman, Milli Tettebbular Mecmuası, C. I, İstanbul 1331.

Kaydu, Ekrem, Die Institution des Scheyhül-İslamat im Osmanischen Staat, Ertangen 1972.

Kreutel, Richard F., Von Hirtenzelt Zur Hohen Pforte, Graz 1959.

Neşri, Mehmed, Cihannüma C.2, Ankara 1957.

Öztuna, T. Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. 1-12, İstanbul 1963-1967.

Rescher, Osman, Eş-Şagaig en-Nomaniije von Taşkoprüzade, İstanbul 1927.

Uzunçarşılı, İ. Hakki, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1966.